

14. századi freskók a rakacaszendi református templomban

HAJÚ ILDIKÓ

14th century Frescoes in the Reformed Church of Rakacaszend

Rakacaszend is one of the countless hidden values of Borsod-Abaúj-Zemplén county, its church was built in the 12th century. The history of village is intertwined with the lives of such clans and families as the Örsúr clan, the Thekus and Kovácsi families, who all contributed to the creation of its medieval memories.

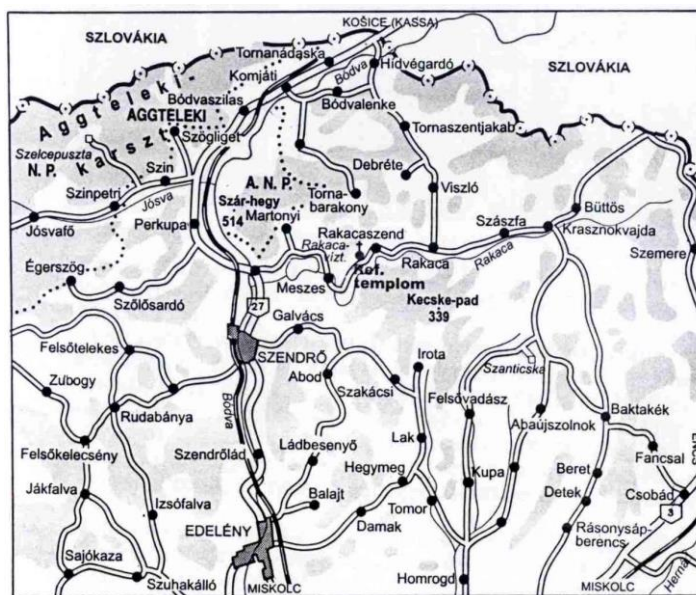
The church was rebuilt several times by the landowner families, while its walls were decorated with rich gothic murals. Its wall paintings preserve the rich history of fresco painting, which also appeared in small village churches in the 14th century.

The study examines the history of the construction of the church and the formation of the frescoes through analogies. Although many parallels with the school in historical region Gömör (or Gemer in Slovak) can be drawn on the basis of iconography and time of creating, the frescoes in Rakacaszend differ in many details, and represent a different style. The murals of the church can be considered as the middle link in the development line between Esztergom and the so-called Gömör School.

*

Borsod-Abaúj-Zemplén megye számtalan rejtett értékeinek egyike Rakacaszend napjainkban aprócska falujában alussza Csipkerózsika-álmát. 12. században épült temploma a falu egyik magas dombján áll, őrizve a 14. század ezen kis templomban is megjelenő freskófestészetének gazdag történetét.

A templom múltja, 14. századi freskóinak bemutatása eddig mégis kevés figyelmet kapott. A település története olyan nemzetségek, családok életével fonódott össze, mint az Örsúr nemzetség, a Thekusok és a Kovácsiak családja, akik mind hozzájárultak középkori emlékeinek létrejöttéhez. A történelmi Borsod vármegye északi részén, a Rakaca-patak mentén elhelyezkedő település olyan, a 13–14. században már lakott – műemlékeik által egykori jelentőségüket még ma is hirdető – települések közelében fekszik, mint Szalonna, Martonyi, Szendrő, amelyek a fennmaradt írásos források szerint az elsők között települtek be a középkorban. Közülük Martonyi és Szalonna településeit érdemes kiemelni, amelyekkel az egymást követő birtokos családok azonossága révén történelmük is gyakran összefonódott (1/a. kép).

1/a. kép: Rakacaszend és környéke

Rakacaszend története

A település története mindössze a 13. század második feléig követhető vissza, a Thekus család birtokgyarapító tevékenységének köszönhetően. A falu első okleveles említésekor, 1273-ban,¹ az akkor Zenth néven lejegyzett települést IV. László király (1272–1290), más birtokokkal együtt, visszaadta Thekus ispán fiainak, akik IV. Béla (1235–1270) és fia, a későbbi V. István (1270–1272) közti háborúban az előbbi mellé állva veszítették el birtokaikat, feltehetőleg az 1260-as években. Ezek alapján feltételezhető, hogy az 1249-es birtokvásárlások részeként került először a Thekus család birtokába Rakacaszend is, amely korábban valószínűleg az Örsúr nemzetségé lehetett.² Valamivel jobban árnyalják a település történetét az 1332–1335 közötti évekből származó pápai tizedjegyzékek, amelyek szerint az országos és megyei átlagnál kevesebb, évi 7 ¾ garast fizetett Szend papja,³ vagyis az elzárt kis település nem rendelkezett jelentős gazdasági erővel. Szintén ebből az időszakból, 1335-ből maradt fenn egy oklevél, amely már egy újabb tulajdonos családot, a Kovácsi faluban is birtokos Kovácsiakat (Chydboy fiait⁴) említi Rakacaszend új uraiként.

Rakacaszend birtokos családjai

ÖRSÚR-NEMZETSÉG

A rakacaszendi templom építésének megismeréséhez mindenképp vissza kell lépni időben az Örsúr-nemzetségig, amely Győrffy György szerint a megye ősfoglaló nemzetsége volt.⁵ Bár csak elenyésző számú oklevél maradt fenn, amelyek révén tételelesen számba lehetne venni, hogy a megye első templomainak építésében milyen szerepük volt, mégis több esetben azonosítani lehet egyházalapító, templomépítő tevékenységüket. A Sajó és az Eger patak közötti területen fekvő birtokaik kialakulását a 10. század második felére vagy István király uralkodásának elejére lehet tenni. A nemzetség igen korán nagyobb családokra vált szét, amelynek révén a megyében több központjuk is kialakult. A 13–14. századra azonban birtokaik területe lecsökkent, és az Örsúr-nemzetséghez tartozó családok kezén mindössze 20 falu maradt, Borsod megye öt különböző részén. Ezek közül két terület játszott jelentősebb szerepet a nemzetség életében, amit az ott megvalósított építkezések is mutatnak, Kács környéke, ahol a kutatások szerint a nemzetségnek két ága is kialakult, illetve a Szalonna környéki terület.

A nemzetség egyik legkorábbi székhelye, vára a megye déli részén volt, ahol Örsúr-vára felépült. A Kács környéki települések (Kács, Daróc, Váralja) jelölték ki egykori birtokközpontjukat. A régészeti kutatások során a közelben fekvő Latorvár feltárásával kibontakozott, hogy a nemzetség két jelentős családja birtokolta a környező településeket, és közel azonos időben építhették első lakótornyaikat: a Váralja falu feletti várhegyen a nemzetség váraljai ága (Latorvár), míg a kácsi várhegyen a daróci ág lakótornya (Örsúr vára) állhatott. E lakótornyokat a 12. század végén – 13. század elején építhette a két ág.⁶

Bár a megye életében játszott szerepük rövid időn belül lecsökkent, és Győrffy György számításai szerint a 14. századra kevesebb, mint a megye területének 1/3-a felett rendelkeztek, mégis egykori gazdasági-társadalmi szerepüket számtalan vár és templom építése őrzi. Kács mellett a nemzetség másik ágának a központja ugyanakkor Szalonnán alakult ki, amelynek története Rakacaszend templomának és településének történetével is szorosan összefonódott.

¹ GYÖRFFY 1987. 803–804.

² PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 128.

³ GYÖRFFY 1987. 803–804.

⁴ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 110.

⁵ GYÖRFFY 1987. 737.

⁶ PARÁDI 1982. 26–28.

A nemzetségnek nemcsak Borsod megyében voltak birtokai, illetve annak tagjai nemcsak itt telepedtek meg. Falvakkal rendelkeztek Szabolcs, Veszprém és Zala megyékben is. Közülük jelen tanulmány keretében a Zala megyei Felsőörs települését érdemes kiemelni, amelynek 12. századi nemzetségi temploma, annak patkóíves szentélyzáródású alaprajza a rakacaszendivel mutat hasonlóságot, bár ennél messzemenőbb következtetéseket nem lehet levonni.

A THEKUS CSALÁD

A tatárjárással lezárult egy újabb gazdasági-társadalmi átrendeződés. A régi nemzetségek jelentős része háttérbe szorult, miközben új családok emelkedtek fel. Az egyik utolsó mozzanata volt ennek az a pusztítás, amelyet a tatár seregek átvonulása jelentett az országban. A megyében 69 ekkor létező településből 16 néptelenedett el, főleg az alföldi területeken,⁷ azonban nem kímélte az északi részeket sem. Szinte az összes monostor elpusztult, mint ahogy a templomok is súlyos károkat szenvedtek.

Az egykori Borsod megyei ősnemzetség, az Örsúr-nembéliek is komoly veszteségeket szenvedtek, amelynek következtében ismét vesztek egykori társadalmi szerepükből. A tatárjárás után, az ország újjáépítése során pedig már egy új nemesi réteg, az országos méltóságot is betöltő helyi birtokosok és borsodi ispánságot viselő főurak jutottak ebben vezető szerephez. Ekkor szerzi meg első birtokait Borsod megyében Thekus ispán is, aki tornai uradalmát északon 9 faluval (Abod, Lak, Körtvélyes, Lászó, Martonyi, Rakaca, Szalonna, Szentjakab, Vámos) is gazdagította.⁸

Thekus ispán és családja gyökereit Nógrád megyében kell keresni. Dénes György és Györffy György kutatásai szerint a nemesi család, pólyás címerük alapján, a Kacsics-nem egyik ágához tartozott.⁹ Felemelkedésüket jelzi, hogy a családot már 1249-ben megemlégették az oklevelek Borsod vármegyében is. Ekkor vásárolták meg az Örsúr-nembéliek szalonnai uradalmának egy részét: Martonyit és Zsírost,¹⁰ amelyet később számos borsodi és tornai faluval és birtokkal tovább gazdagítottak.¹¹ Ebben az időszakban azonban még Nógrád megyében is jelentős területekkel rendelkeztek, sőt hosszú távú elképzelések vezérelhették a családot az 1250-es években, amikor a tatárjárást követően IV. Béla az ország megerősítését és helyreállítását célul tűző politikájának részeként Thekus ispán és testvérei, Bot, Bács és András is felépítették Jenő várát.¹² Az 1250-es évek második felétől mégis csökkenni kezd nógrádi szerepük, és ettől kezdve már csak Borsod, Torna, Abaúj és Gömör megyékben bővítik birtokaikat. 1273-ban visszakapják Rakacaszendet, összes többi V. István alatt elvesztett faluval együtt, majd 1277 körül IV. Lászlóval Szádvárért elcserélik Jenő várát is.¹³ Szádvár ettől kezdve, a Thekusoknak, mint tornai ispánoknak a székhelye volt.¹⁴ Dénes György úgy írja le ezt az időszakot, mint a Thekus család virágkorát,¹⁵ amelyet jól tükröz az is, hogy Thekus fia, István a 13. század második felében több címet is megszerez, így például 1277-től már Torna örökös ispánja, majd 1280-tól erdélyi vajda, 1284-től pedig *palatinus*, vagyis az ország nádora lesz.¹⁶ Birtokszerzéseik révén a megye egyik legbefolyásosabb családjává váltak a 14. századra, de a 13. században még Gömör megyében is jelentős területeket birtokoltak.¹⁷ Ennek során került a tornai királyi uradalom jó része is Thekus ispán családjának tulajdonába.¹⁸ Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig a korszak folyamatosan változó politikai körülményei közepette. Az 1300-as évek elején Szádvár Aba Amadé kezére jutott, és ezáltal Dénes György szerint a család kiszolgáltatottá vált Amadéval szemben,¹⁹ akitől a várat csak 1312-ben vette el a király.

⁷ GYÖRFFY 1987. 743.

⁸ GYÖRFFY 1987. 746.

⁹ DÉNES 1983. 44.

¹⁰ GYÖRFFY 1987. 803–804.

¹¹ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 128.

¹² DÉNES 1983. 43.

¹³ DÉNES 1983. 48.

¹⁴ DÉNES 1983. 48.

¹⁵ DÉNES 1983. 44.

¹⁶ DÉNES 1973. 70.

¹⁷ A 13. század közepén Thekus-család birtokolta Keszit, Kövesdet, Lócot, Pogonyt, Recskét, valamint (Alsó)Rást, amelyet azonban a század végén „többrendbeli hatalmaskodás” miatt elvesztettek. Vö.: GYÖRFFY II. 1987. 472.

¹⁸ DÉNES 1983. 46.

¹⁹ DÉNES 1983. 64–65.

Ennek ellenére mégsem veszítették el politikai, gazdasági szerepüket, bár újabb változások történtek birtoklásaikban. 1340-ben került sor a család tornai és szalonnai ága közötti birtokmegosztásra, amelyben azonban említették Rakacaszendet.²⁰ Fejlődésük mégis folyamatos maradt. 1357-ben a család Tornai ága várépítésre kapott adománylevelet a királytól, a Szalonnai ág pedig szalonnai udvarházat építtette ki és erősítette meg pártázatos várfalakkal. Ezen Szalonnai ág jelentős képviselője volt a 14. század második felében Szalonnai István, aki 1358 körül hosszabb ideig Padovában tanult.²¹ Bár I. Károly király uralkodása alatt már nem viseltek ispáni vagy országos méltóságot a család tagjai, de jövedelmük és birtokaik továbbra is jelentősek voltak. Ezt az időszakot, mint Thekus utódainak második virágkorát említi Dénes György.²²

A KOVÁCSI CSALÁD

Míg a Thekus család birtoklásáról és társadalmi szerepéről viszonylag gazdag adatok állnak rendelkezésre, addig Rakacaszend 14. századi új tulajdonosairól annál kevesebb információ marad fenn. Az 1334-ből származó oklevélen kívül, amely már a család tulajdonában említi a települést, annak a Kovácsiak kezére kerüléséről semmilyen dokumentum nem maradt fenn,²³ mint ahogy a család donatori tevékenységéről sem, annak ellenére, hogy feltételezhetően szerepük lehetett a templom freskókkal való díszítésében.

Györffy György szerint a család első őse, akinek a neve is fennmaradt, Barakon volt a 13. század elején. Az ő nevét őrzi Barakony falu, amely a már pusztává vált Kovácsi mellett található. A családról fennmaradt adatokból mindössze annyi derül ki, hogy Barakon fia János egyik vejének, Chidboy-nak két fia a kegyura Rakacaszend templomának.²⁴ A kutatások a 14. századra helyezik Rakacaszend templomának kifestését, így feltételezhetően azt a Kovácsi család két leszármazottja, Chidboy fiai rendezték meg. Erre lehet következtetni abból, hogy egyfelől a templom kifestésére az új tulajdonos reprezentációs törekvéseként, a birtokba lépést hirdető eseményként kerülhetett sor, másfelől kevésbé valószínűsíthető, hogy a Thekusok nagy anyagi forrásokat igénylő mecénási tevékenységbe kezdenek egy olyan időszakban, amelyet követően mégis eladnak.

Mindeddig gyér szakirodalom jelent meg erről a román kori templomról és a benne levő gótikus falképekről – a közeli Tornaszentandrásához hasonlóan. Ismeretlensége, mint ahogy azt H. Vladár Ágnes az épület műemléki helyreállításának építésztervezője is említi, kedvezőtlen topográfiai helyzetéből eredhetett.²⁵

Megrendelők és művészet a középkorban

Már a megye első nemzetségei, így köztük az Örsúr-nemzetség is jelentősen hozzájárultak azon építészeti emlékek létrejöttéhez, amelyek elsődlegesen a főúri reprezentáció színtereként értelmezhetők. A hiányos adatok, az évszázadok során néha nyomtalanul – településeikkel együtt – elpusztult templomok építetőinek homályba vesző nevei miatt, ma már mégsem lehet pontos képet adni arról, milyen szerepet játszottak ezen egyházi épületek pontos számának, névsorának meghatározásához. Templomépítő-tevékenységük reprezentálja egykori, a 11. századba visszanyúló gazdasági és társadalmi szerepüket. Legelső templomaik emlékét őrzi valószínűleg a Latorvártól nem messze, a várhegy alatt épített rotunda, amelynek mindössze az alapjai kerültek elő,²⁶ illetve a nemzetség szalonnai ága által építtetett szalonnai rotunda, ahol a nemzetség központja is lehetett. A település kerek templomát még a

²⁰ DÉNES 1983. 69.

²¹ DÉNES 1973. 72.

²² DÉNES 1983. 69.

²³ Dénes György említést tesz egy Gömör és Borsod megyék határán fekvő királyi tulajdonú Kovácsi faluról, amelynek egyik része (ma Égerszög) 1270-ben került Böjtéhez, míg másik fele, Teresztenye 1272-ben Kacsuzi (Kacsiki) Mokud fiához. Dénes, 1983. 50. Korábban vasműves királyi szolgálonépek települése volt. Dénes, 1983. 59. Viszont a fennmaradt iratokból nem derül ki, hogy ez a falu volt-e a Kovácsi család tulajdona.

²⁴ GYÖRFFY 1987. 806.

²⁵ H. VLADÁR 1999. 1.

²⁶ PARÁDI 1982. 26–28.

11. században építhették, amely mellett udvarházuk is állhatott. A tatárjárás pusztításai azonban ezt a területet sem kímélték, és a súlyos károkat szenvedett templomot és udvarházukat Zsíros és Martonyi településeivel együtt eladták a Thekus családnak 1249-ben. Bár az oklevelek nem említik, Rakacsend is ekkor kerülhetett új birtokosaihoz.

Még a 12. században alapíthatták a kácsi ág Szent Péterről elnevezett bencés apátsági templomát, amely a nemzetség ezen ágának temetkezési helye is volt. A monostor 13. századi története²⁷ azonban mutatja azokat a gazdasági nehézségeket, amelyek a 14. századra birtokaik drasztikus csökkenéséhez vezettek.

Györffy György szerint általuk a 13–14. században is birtokolt, tehát oklevelek alapján biztosan több évszázadon keresztül a tulajdonukban levő települések közül a 14. század elején a fele rendelkezett templommal, a 14. század első harmadában készült a pápai tizedjegyzékek szerint.²⁸ Ezek közül ma mindössze 6 templom névadó szentjét ismerjük, így Bikk templomát Szent Miklós, Geszt templomát Szent Mihály, Leány templomát Szűz Mária, Oslár templomát Szent Gergely, Örs templomát Szent Márton, míg Szalonna templomát Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelték (1/b. kép). Míg a korábbi kutatások a szalonnai freskó készítését a 13. század második felére határozták meg,²⁹ az 1970-ben indult régészeti, művészettörténeti kutatások alapján valószínűleg még az Örsúr-nemzetség tagjai voltak azok, akik a templom freskóit készíthették, valószínűleg nem sokkal a tatárjárás előtt, az 1240-es években.³⁰

1/b. kép: Szalonna, Antiochiai Szent Margit legendája (részlet)

²⁷ Györffy György leírja, hogy a 13. század közepén a monostor és a kegyurak először Filtó halastavát adták el, majd 1292-ben a Heves megyei Bogorbesenyő birtokot, 1297-ben pedig a nem egyik ága kácsi részüket Pál fia Péter egri papnak adta át. A monostor 1317 előtt kerülhetett a pálosok tulajdonába. (GYÖRFFY 1987. 778–779.)

²⁸ Az ebben az időszakban az Örsúr-nemzetség által birtokolt falvak közül a 14. század eleji tizedjegyzékek tanúsága szerint Ábrány, Bikk, Daróc, Geszt, Leány, Nyék, Oslár, Örs, Szalonna és Váralja települései rendelkeztek templommal. Vö.: GYÖRFFY 1987.

²⁹ A templom freskóinak készítési idejét Tóth Melinda még az 1270-80-as évekre helyezte. Az 1970-ben megkezdődött régészeti, művészettörténeti kutatások azonban ennél korábbi időszakot feltételeznek. Vö.: TÓTH M. 1974., M. KOZÁK 1981.

³⁰ HOKKYNÉ SALLAY 1981. 57.

Templomépítő tevékenységükre vonatkozóan is nagyon kevés információ áll rendelkezésre. Mindössze Oszlár mára nyom nélkül eltűnt temploma,³¹ az 1347-ig tulajdonukban álló Daróc esetében lehet feltételezni, illetve Kács monostora, valamint a ma is álló Szalonna temploma esetében lehet csak ezt kijelenteni. Ezen utóbbiakon kívül a többi esetében nem maradtak fenn sem oklevelek, sem maguk a templomok, vagy azok helye, amely lehetővé tenné a régészeti kutatást, illetve árnyalhatná az Őrsúr-nemzetség templomépítő tevékenységét. Ugyanakkor Györffy György még nem említi Rakacaszendet, amely szintén a birtokos Őrsúr-nemzetség szalonnai ága tulajdonában lehetett, és a középkorban Szűz Máriának ajánlott templommal rendelkezett. Azonban mind a kácsi, mind a szalonnai is a 13. századra elveszti régi pozícióját, amelyet végképp megtört a tatárjárás. Mégis e hanyatlás végül Szalonna és Rakacaszend számára egy virágkort hoz, új tulajdonosaik, a Thekusok révén.

A 13. század első felében birtokaik gyarapítására törekvő Thekusok a korszak azon első nemesi családjai közé tartozhattak, akik már a mecénási tevékenységbe is aktívan bekapcsolódtak. Ennek elsődleges színterei voltak a templomok, amelyek a 13. századtól még kisebb mértékben, majd a 14. században már dinamikus gazdagodtak a Biblia történeteit vizuálisan megjelenítő falképekkel, mint ahogyan a templomok építtetése egyre nagyobb szerepet kapott. Mégis nehéz pontosan körülhatárolni ez irányú tevékenységüket, hiszen az általuk birtokolt települések jelentős részén már állt templom, amikor megszerezték azokat. A legtöbb esetben pedig a későbbi évszázadokban többször átalakították, vagy épp elbontották, így már csak néhány részleges adat őrzi azok egykori díszítését.

A Thekus család Szalonnai ágának mecénási tevékenységéről viszonylag több adat maradt fenn az oklevelek révén. Mégis csak a történeti eseményekből lehet arra következtetni, hogy Szalonna templomának tatárjárást követő időszakában Thekus ispán és fia, István nádor lehettek azok, akik azt helyreállították, illetve valószínűleg a templom 2. festési periódusában falképekkel is díszíthették.³² A 13. század második felén a korábbi rotundát négyzetes hajóval bővítették, amellyel előbbi a templom szentélyévé vált. István nádor ekkor már egyre jelentősebb politikai pozíciókat töltött be, amely valószínűsíti, hogy mint az ország második embere, újabb képekkel gazdagította, emelve annak jelentőségét. A hajóban talált sírok is ebben az időszakban kerültek a templomba, tehát azt ettől kezdve feltehetően a kegyúri család, a Szalonnaiak temetkezőhelyeként is használták.³³ Nem ismert azonban, hogy István nádor fia, Szalonnai Lóránd milyen szerepet vállalt fel a templomok építtetésében vagy freskókkal díszítésében, aki a 14. század első felében áll a család élén. Azonban az ő idején került sor a Thekus család szalonnai és tornai ága között a birtokmegosztásra, amelynek eredményeként Thekus László fiától származó Szalonnai Tornai János Torna várát 17 faluval, míg Thekus István fiától származó Szalonnai Lóránd és Jósmafői István Szalonnát és 14 más települést kapta meg.³⁴

Szalonnai Lóránd fia, István kegyúri tevékenységéről maradt fenn a legtöbb adat. Ezek alapján ismert, hogy a 14. század második felében a padovai tanultságú Szalonnai István több templomot, illetve udvarházat is építtetett. Így a nevéhez fűződik 1383-ban Martonyiban a pálos kolostor és gótikus temploma építtetése, a szalonnai udvarház átépítése, illetve Szilice településén szintén egy udvarház, valamint a 13. században épült és 1300 körüli kibővített Szentháromság titulusú templomnak a 14. század második felében freskókkal való kifestetése (1/c. kép).

³¹ Oszlár Község Örökségvédelmi Hatástanulmánya, 2018.

³² HOKKYNÉ SALLAY 1981. 57.

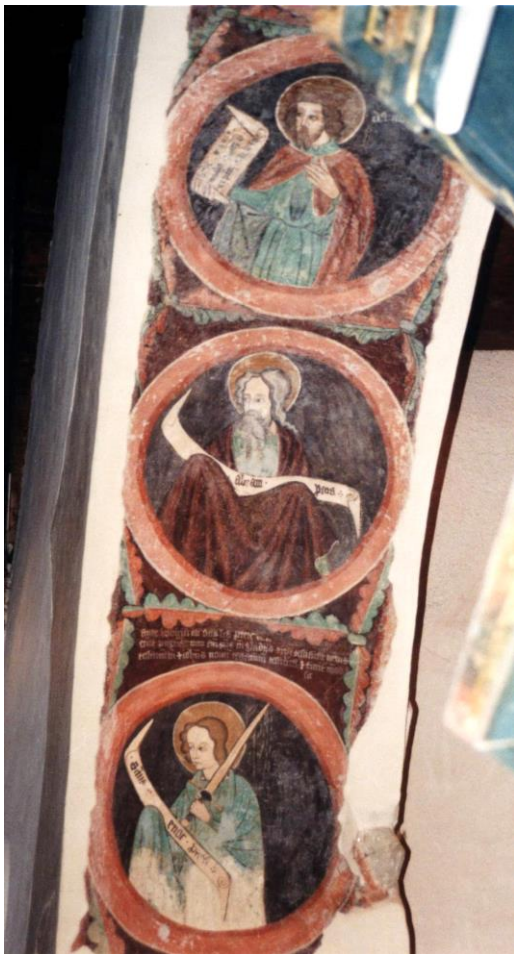
³³ M. KOZÁK 1981. 18.

³⁴ DÉNES 1973. 70.

1/c. kép: Szilice Szentháromság templom, 14. század második felében készült falképek
 (forrás: <https://gotickacesta.sk/hu/szilice-reformatus-templom/>)

A szilicei templom északi falán két sorban futottak a freskók, amelyek mára csak töredékesen maradtak fenn. A felső sávban Szent László legendája szerepelt, míg az alsó sávban a kis Jézus, háta mögött Szűz Mária alakjával, illetve szentek ábrázolásai jelenhettek meg.

1/d. kép: Szalonna, a diadalív freskói 1426-ból

Szintén a szalonnai ág készítette Szalonna 15. századi freskóit (1/d. kép). A művelt nemes, István azonban még az 1400-as évek elején meghalhatott, így azok fiai megrendelésére kerültek a templom falaira. A freskók feltárása és restaurálása során fennmaradt az alkotó neve és a készítés dátuma is: Szepesi András festette 1426-ban.

A művész neve alapján lehet következtetni arra az északi területek felé irányuló kapcsolatra, amely a gömöri falképekkel való rokonságra is utal. A Bebek által birtokolt Gömör vármegye több települése az ásványi anyagok kitermelésére a szomszédos Szepes megyéből érkező német soltészok által betelepülve jött létre.³⁵ Ezen Ákos nemzetségből származó család csak a templomok belső, freskókkal való díszítése során olyan jelentős alkotásokat hagyott az utókorra, mint Pelsőc, Kövi, Rákos, Gombaszög templomaiban ma is látható falképek, vagy Torna vármegyében Tornaszentandrás templomának freskói. Hatásukat, közvetett befolyásukat pedig Szalonna és Rakacaszend freskói mutatják. E falképek készítésének idején már a Thekusokkal, illetve a Kovácsiakkal is kapcsolatban álltak. Előbbi esetben feltehetően a Bebek csetneki ágát alapító I. László neje, Szalonnai Ilona (*Elena de Szalonna*), míg utóbbiak esetében a küldötti kapcsolat ural erre.

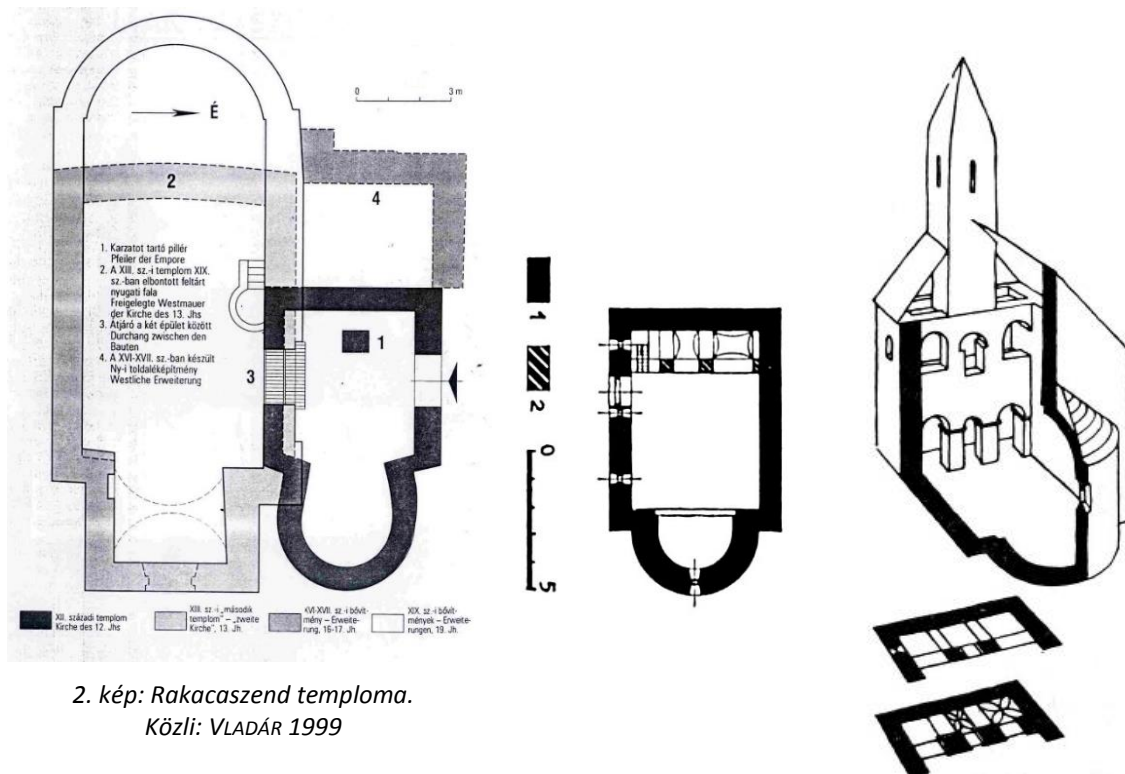
³⁵ TIHANYIOVA 2018-2019. 130.

Míg az Örsúr-nemzetség és a Thekus család múltja, története jól körvonalazható, addig az első ismert ősig, Barakonig visszanyúló Kovácsi család története teljes mértékben a múlt homályába vész. Ahogy Rakacaszend megszerzésére vonatkozóan sem maradtak fenn adatok, úgy egyháztámogató tevékenységükre sem lehet következtetni. Mindössze a mai Barakony, a mellette levő, mára elpusztult Kovácsi falu, illetve Rakacaszend települései kapcsolhatók a családhoz, melyek közül ezen utóbbi rendelkezett csak kőtemplommal.

Részben kiindulópontot jelenthet még a rakacaszendi freskók esetében az az adat, amely szerint Barakon fia János fia András 1336-ban a Bebekék megbízottja.³⁶ Az Ákos-nembéli Bebek család a szomszédos Gömör megye egyik legnagyobb birtokosa lett a 14. századra. Ekkor már kezükben tartották a felföldi bányákat, amelyek erőteljes gazdasági alapot jelentettek a család számára. Gazdagságukat számos gömöri templom freskói tanúsítják, amelyeket mint az egyházak patrónusai rendeltek meg.

A templom építéstörténete

Rakacaszend Szűz Máriáról elnevezett temploma több építési periódus után nyerte el végleges, mai formáját, mint egyhajós, egyenes záródású dongaboltozatos szentéllyel ellátott épület. Első egyháza a 12. században épülhetett, amikor a település birtokosai még az Örsúr-nembeliek lehettek. A templomot terméskőalagra építették téglából, a nálunk egyébként ritka patkóíves szentéllyel, nyugati végén karzattal.³⁷ (2. kép) Típusát tekintve ez az épület főként a Felföld nyugati része, a Nyitra völgyének egyes román kori emlékeihez állhatott közel Pálóczi-Horváth András kutatásai szerint.³⁸

2. kép: Rakacaszend temploma.
Közli: VLADÁR 1999

3–4. kép: Zobordarázs temploma. Közli: MENCL 1937

Legközelebbi párhuzamát a templom elrendezése vonatkozásában a szlovákiai Zobordarázs Szent Mihály-temploma jelentheti (3–4. kép), ahol szintén megjelenik a déli bejárat és a nyugati karzat.³⁹

³⁶ GYÖRFFY 1987. 783.

³⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975. 149.

³⁸ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 128.

³⁹ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975. 149.

Ugyanez az elrendezés jellemzi ugyanakkor Gercse és a Liptó megyei Nádasd templomait is. Nemcsak az alaprajz miatt fontos azonban megemlíteni a zobordarázsi templomot, amely szintén a 12. század elején épülhetett. Szentélyének külső orompárkányán az esztergomi palotakápolna fogazatos kapuke-
retéhez hasonló normann jellegű farkasfog-fríz jelenik meg, amely alapján – bár sem a templom épít-
tetői, a terület birtokosai terén nem ad más támpontot – mégis közvetlen kapcsolatot lehet feltételezni
Esztergommal. (5–7. kép)

5. kép: Esztergomi királyi palota kápolnája. <http://mek.oszk.hu/01900/01954/html/index666.html>

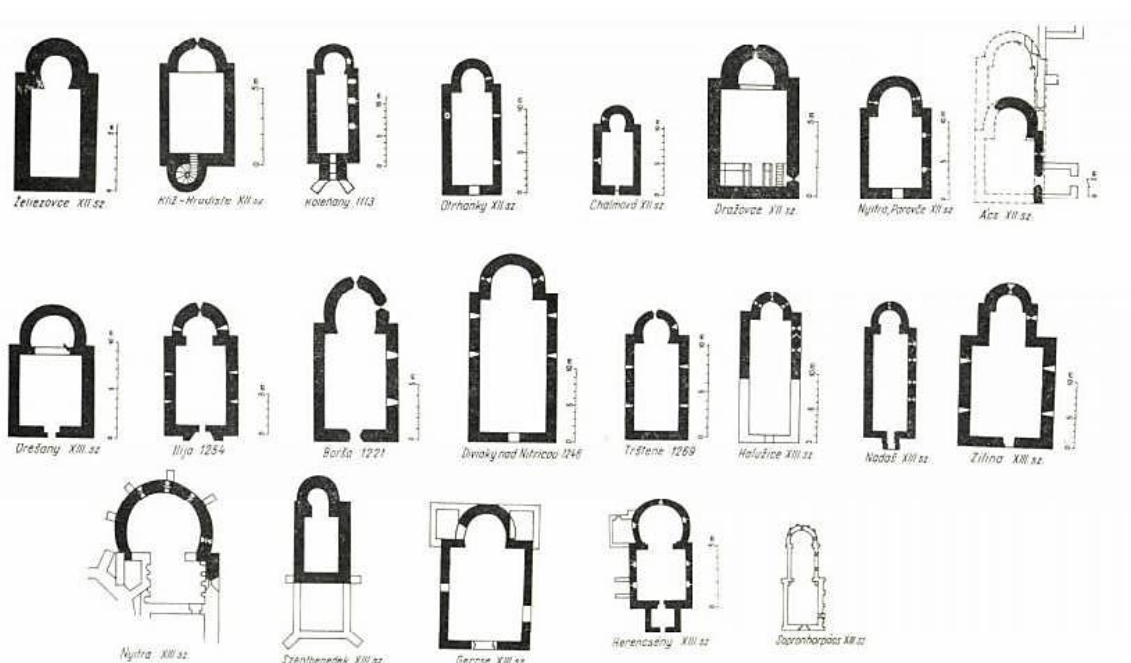
6. kép: Zobordarázs apszisa. Fotó: Fehér Margit

7. kép: Esztergomi királyi palota kápolna részlete. Fotó: Frigyesy Ánges (Forrás: www.szekelykor.hu)

A rakacaszendi alaprajzi elrendezésen kívül nagyobb támpontot nyújt szentélyének vizsgálata. Gerevich Tibor, a kutatás akkori állása szerint, még a későromán korszakban, a 13. században csak szórványosan jelentkező templomtípusnak tekintette, amely főleg a felföldi területeken volt jellemző, ahogy azt Nyitra, illetve Szepes megyéből Podolin és a Liptó megyei Nádassd (Trstené) korai templomai is mutatták.⁴⁰

Szintén erre a következtetésre jutott Nagy Emese is Gercse község középkori templomának kutatása során, aki újabb 13. századi templomok sorával bővítette a kutatást.⁴¹ Kutatásai alapján szintén a 13. században épült Felsőörs, Ilija (Illés, Hont m.), Borsa (Borsi, Zemplén m., 1221) templomai.⁴² Valter Ilona az ácsi templom kutatásai során azonban már a 12. századból is számtalan példát talált erre a szentélytípusra, mint ahogy az általa kutatott templom esetében is bizonyítható volt a 12. századi építés. Megállapítása szerint azonban a 12. századra datálható korai templomok elsősorban a Felföldön jelentek meg, ahogy azt Sopronhorpács, Nyitra-Párutca/Parovce, Zobordarás, Kliz-Hradiste (Nagykolos), Koliňany (Kolon) és Orthanky (Eszterce) templomai mutatják (8. kép).⁴³ Ennek a feltevésnek azonban részben ellent mond Ács, illetve Nagy Emese által említett Békés megyei Gellértegyháza temploma, amely utóbbi Horváth Ferenc szerint a 11. századra datálható.⁴⁴

8. kép: Patkóíves szentélyzáródású templomok. Közli: VALTER 1963

Horváth Ferenc a patkó alakú szentélyzáródás további 11. századi példáit is felhossa Tarnaszentmária és Zirc templomaival.⁴⁵ Trogmayer Ottó kutatásai szintén tovább árnyalták e szentélytípus megjelenésének idejét és helyét, hiszen Pusztaszeren 11. századra, Szőregen 12. századra datálható templomokat tárt fel. Mindezek alapján Horváth Ferenc arra a megállapításra jutott, hogy „a patkós szentélyzáródású templomok hazánkban a félköríves záródású típusal együtt a XI. században tűnnek föl először (Tarnaszentmária, Zirc, Gellértegyháza, Pusztaszer 1. periódus), a XII. században is továbbélnék (Szőreg, Ács, Gercse?, Sopronhorpács), s megjelennek a nemzetségi templomok körében is, ahogy Felsőörs, illetve Pusztaszer templomai esetében.

⁴⁰ GEREVICH 1939. 31.

⁴¹ NAGY 1997. NAGY 1958.

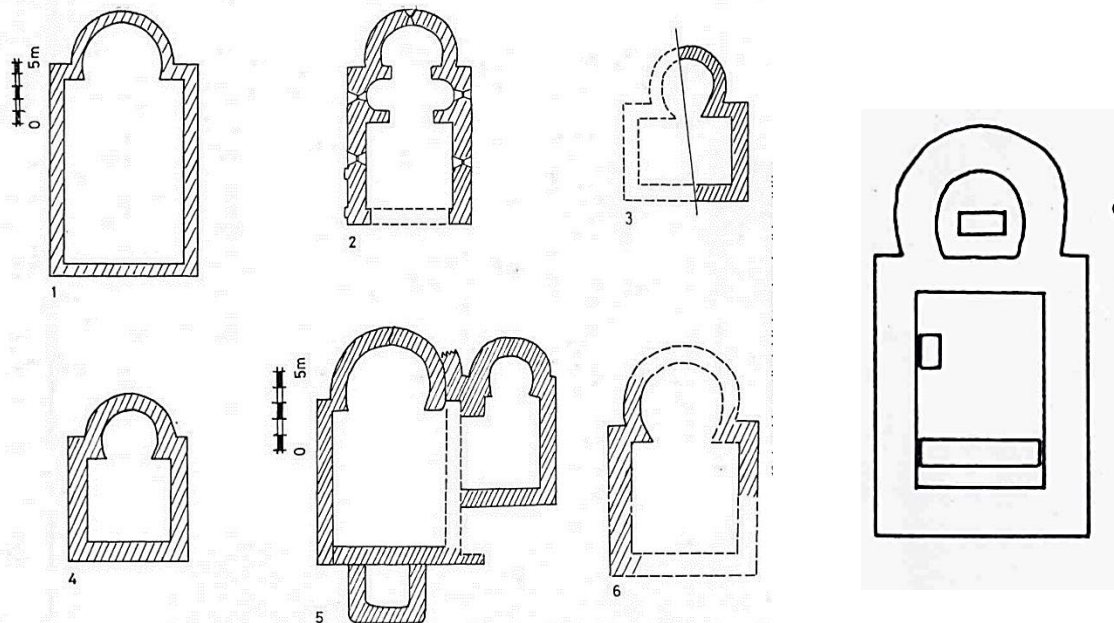
⁴² NAGY 1958. 554-559.

⁴³ VALTER 1963. 288.

⁴⁴ HORVÁTH 1978. 119.

⁴⁵ HORVÁTH 1978. 119.

Legkésőbbi területi előfordulásuk pedig jelenlegi adataink alapján a középkori Magyarország területén a Felvidékre esik (Ilija, Podolin, Borsi, Nyitra, Nádasd).⁴⁶ (9. kép) Mindezek alapján tovább bővítve ezen szentélytípus sorát Csengele templomát a 12. század első felére datálta.⁴⁷

9. kép: Patkóíves szentélyzáródású templomok
(1. Zirc, 2. Tarnaszentmária I. periódus, 3. Gellértegyháza, 4. Csengele, 5. Pusztaszer I. és VII. periódus, 6. Szőreg) Közli: HORVÁTH 1978

10. kép: Barátka patkóíves szentélyű román kori temploma.
Közli: PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984

Részben azonban nézetének ellentmond a Rakacaszendi templom kutatása során analógiaként Pálóczi-Horváth András által említett, Bars megyében található Léva melletti Barátka temploma (10. kép),⁴⁸ amelyet 1156-ban Eusidinus építtette Szent Márton tiszteletére saját költségén, és azt Martirius esztergomi érsek szentelt fel. Vagyis akár csak Zobordarázs esetében, itt is ki lehet mutatni Esztergommal egy erős 12. századi kapcsolatot.

E templomokon kívül a közeli Ákos nembeli Bebek család őse, Tar Detre által építtetett Rákos temploma is patkóíves szentélyzáródású, amelynek építési idejét szintén a 13. század közepére helyezik.⁴⁹ Ugyanakkor, ahogy a 11–13. századi templomépítészetben belül a félkörzáródású szentélyek mellett egy altípust képviselnek a patkó alakú szentélyzáródású templomok, mellettük egy összehasonlító kutatás során nem lehet figyelmen kívül hagyni az ezekben az évszázadokban szintén alkalmazott patkóalakú szentélyzáródású körtemplomok kérdését sem, mint például Gyulakeszi, Keszthely (Szent Lőrincről elnevezve), a 11. században épült Öskü, vagy a 12. században épült Hidegség körtemplomai.

Rakacaszendi patkóíves szentélyzáródású temploma a jelenlegi kutatások szerint tehát a 12. századnál pontosabban nem határozható le. Ugyanakkor nem is egyedülálló a régióban, hiszen már a rakacaszendi előtt, a 11. században megépült a kutatások szerint fejedelmi központi szerepet is betöltő Tarnaszentmária, illetve 1221-ben, vagyis egy évszázaddal később a Zemplén megyei Borsi temploma.

⁴⁶ HORVÁTH 1978. 119–120.

⁴⁷ HORVÁTH 1978. 120.

⁴⁸ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 124.

⁴⁹ KUŠNIEROVÁ–TÖKÖLY 2008. 52.

A következő építési periódus – több nemzedéknyi idő elteltével – a 13. század közepe tájára eshetett,⁵⁰ feltehetően a Thekus család birtoklásának idejére. Az addigra szűkké vált templom mellé egy nagyobbat építettek dél felől, ezáltal az első templom délen levő bejárata a két templom közötti átjáróvá vált. (2. kép) A második templomnak szintén kelet felől építették a szentélyét, azonban már nem patkóíves, hanem egyenes záródású dongaboltozatos szentélyzáródást kapott, amely diadalív nélkül csatlakozott a hajóhoz. Körülbelül száz év elteltével ezen bővítés továbbra is a román stílus formanyelvét követte, amelyet az ablakok formája is mutat.⁵¹ (11. kép)

11. kép: Rakacaszend, rekonstrukciós rajz a két templom tömegéről. Közli: PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984

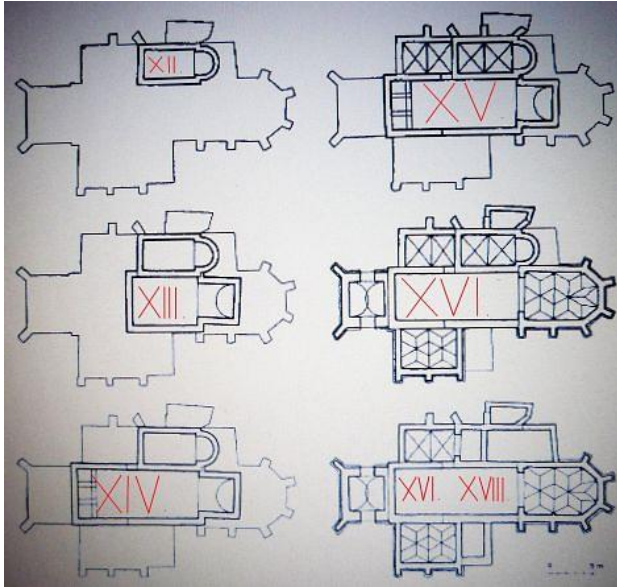
Nem egyedülálló ugyanakkor a templomépítészetben a korábbi kis alapterületű templommal egybe, illetve mellé épített új nagyobb templom megjelenése sem. Hasonló bővítésre ebből az időből Vörösberényt (mai Balatonalmádi 11–12. századi templomát a 13. században bővítették) (13. kép), Zalasántót (12. kép) és Felsődörgicsét⁵² (14–15. kép) lehet analógiaként felhozni. Az utóbbit szintén a 13. század közepén bővítették a rakacaszendihez hasonlóan. Két elméletet említ ezzel kapcsolatban a szakirodalom. Az egyik szerint a kettős térkialakítás birtokosztódással, vagy kettős birtoklással kapcsolatosan alakult ki. A másik elmélet szerint a lakosság megnövekedése miatt kerülhetett sor a templomok ilyen típusú bővítésére, ahol a régi templom, mint sekrestye vagy kápolna funkcionált tovább.⁵³

⁵⁰ Erre körülbelül a falunak, valamint Borsod vármegye egyéb területeinek a Thekus-család tulajdonába kerülés után kerülhetett sor.

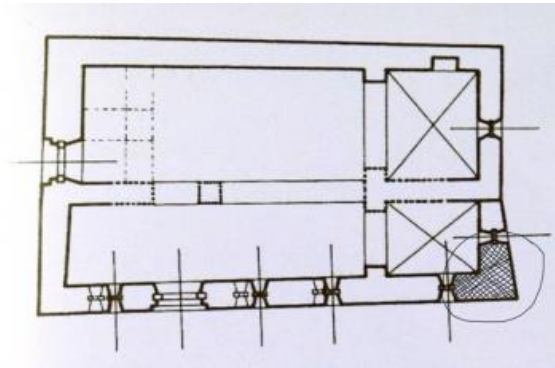
⁵¹ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 129.

⁵² ÉRI-KRÁMER-SZENTLÉLEKY 1964. 95–116. p

⁵³ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 128.

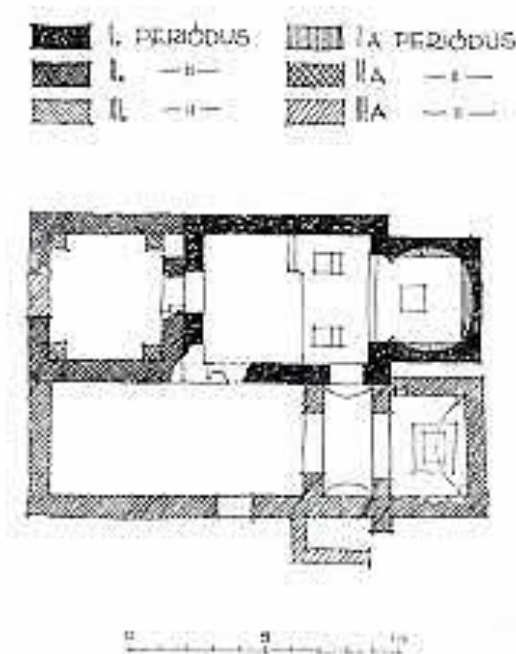

12. kép: Zalaszentőti templom építési periódusai, rajz: Koppányi Tiborné⁵⁴

13. kép: Vörösberényi templom rekonstruált alaprajza. Közli: PUSZTAI 1999

Rakacszend esetében a 13. század közepén, a bővítés hozzávetőleges időpontjában már egy új nemesi család birtokolja a települést, így feltételezhető, hogy itt az előbb említett két elmélet közül az utóbbi valósul meg, vagyis a régi, kisebb templomot a Thekus család kápolnaként használja egészen a 15. századig, amelyet a temetkezések is bizonyítanak. Ahogy Szalonna esetében is – Dénes György feltételezése szerint – a tatárjárást követő helyreállítás, vagy bővítés során kerülhetett sor annak kifestésére, Rakacszend esetében is feltételezhető, hogy hasonló elvek mentén, mindkét templomban a legfontosabb szakrális téregységben készítették az első freskókat.

14. kép: Felsődörgicse alaprajz, a templomépítés periódusaival

15. kép: Felsődörgicse: a korábbi templom alapjai

⁵⁴ <http://zalaszentoiszeker.hupont.hu/48/szent-kozma-es-damjan-romai-katolikus>

A reformátusok idején, a 16. század közepétől⁵⁵ vált csak közlekedő téré, és a 16-17. században nyugat felé meg is hosszabbították. A 19. században került ezután már csak sor a templom változtatására. Először a későbbi templom egyenes záródású szentélyében alakítottak ki egy bejárati ajtót és a hajót meghosszabbították nyugati irányban, ahol új íves záródású szentélyt alakítottak ki, majd később a kisebbik templom – a „külön fedelű Toldalék-rész” – fokozatos romlása után – és „a Setétség miatt haszon-vehetetlensége” miatt – annak lebontása mellett döntöttek 1820-ban.⁵⁶

A rakacszendi templom kutatása és helyreállítása

Építészeti, művészettörténeti jelentőségét későn ismerték fel, Szabó Ferenc, a megye Árpád-kori templomai között még nem említi. Kutatása csak az 1960-as években kezdődött meg, műemlékké nyilvánítására pedig 1964-ben került sor, miután Joó Tibor és Ribári Zoltán felhívták rá a figyelmet, egy 1962-es, az Országos Műemléki Felügyelőség szakemberei által végzett helyszíni terepbejárás után.⁵⁷

A templom szentélyének és diadalívének freskói – amelyeket a reformáció idején, a 16. században bemeszeltek – csak 1966-ban kerültek elő egy villámcsapás következtében. Négy évvel később, 1970-ben kezdődött meg a templom régészeti és falkutatása, melyet Pálóczi-Horváth András régész és H. Vladár Ágnes építész végeztek. A műemléki helyreállítások 1974-ben fejeződtek be H. Vladár Ágnes tervei alapján. A szentélyben talált freskók feltárása Rády Ferenc, restaurálása pedig Pintér Attila munkája volt.

A rakacszendi templom freskói

Pálóczi-Horváth András kutatásai szerint a 11. században épült első templom is falképekkel lehetett díszített. Ezt az új templom falában talált, feltehetően a korábbi templomból származó vakolatföredékek bizonyítottak.⁵⁸ Feltételezhető azonban, hogy ezek a freskók az 1249-től birtokos Thekus családhoz köthetők, ahogy azt Szalonna esetében Dénes György feltételezte.⁵⁹ Ezt részben alátámaszthatja a nemzetség folyamatosan csökkenő gazdasági és társadalmi szerepe is. A bővítést követően azonban nem került sor az új templom kifestésére, arra még közel egy évszázadot kellett várni.

A szentély északi, keleti és déli falán, valamint a hajó keleti, szentély felőli, diadalívet magába foglaló fal déli oldalán, illetve a szentélybe nyíló ív felett megmaradt freskótöredékek egykori gazdag díszítésének emlékét őrzik. (16. kép) A szentély északi és déli falán alul egy festett szőnyegmotívumot idéző díszítő rész és egy architektonikus elemekből építkező sáv látható. Fölöttük a déli oldalon, bár ma már hiányosan láthatók, mégis az esztergomi vár királyi palotájának kápolnájából ismert apostolokhoz hasonló négykaréjos keretezésben 5 apostol mellképét festették meg. Ezek közül jelenleg csak egy vehető ki viszonylag jó állapotban, bár az arc elmosódott a 20. században itt végigvezetett Bergmann-cső miatt.

Az északi oldalon mindebből még kevesebb maradt fenn, míg a szentély keleti falán, az itt elhelyezett román kori ablak két oldalán az említettekől eltérően egy-egy szent egész alakos képét festették mege, amelyek mára szintén töredékes állapotban maradtak fenn, közülük mindössze a jobb oldali alakja látható, mellmagasságtól lefelé. A diadalíven is több töredékes freskórészlet rajzolódik ki. A diadalív felső részén az Angyali üdvözlés egy részlete, a lebegő angyal, a kezében tartott mondatszaggyal, míg a déli oldalon, az egykori mellékoltár fölött egy ifjú püspökszent teljes alakja látható, a keretezéssel együtt.

⁵⁵ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 110.

⁵⁶ H. VLADÁR 1999. 10.

⁵⁷ JOÓ-RIBÁRI 1966. 252–254.

⁵⁸ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984. 110.

⁵⁹ DÉNES 1973. 80.

16. kép: A rakacszendi templom szentélye

A szentély északi és déli fala

A szentély oldalfalain a freskó három, esetleg négy sávra osztható. A legalsó sávban falikárpitokat idéző rész látható, amely mintha a felette levő, a térbeliséget érzékeltető, ugyanakkor elválasztó keretező ornamentikára, konzolsorra lenne felfüggesztve. (8. kép) Ez a keretdísz jóval bonyolultabb, mint a szomszédos területen levő gótikus templomok ornamentikái: sokkal erőteljesebben érzékelteti a perspektivitást, amelyet csak fokoz az alatta levő kárpit textúrája. Párhuzama eddig még nem került elő.

E szőnyegdísz fölött, egy „ruban plissé”⁶⁰ sor után, négyzet és kör kombinációjára épülő, négykaréjos fehér keretben az apostolok mellképei sorakoztak. (9. kép) Feltehetően az északi és déli falon öt-öt apostol képe lehetett, amelyek jelentős része az évszázadok során elpusztult, mindössze a szentély déli falán levő első apostol képe maradt fenn teljes egészében. A fennmaradt mellkép Szent Péter apostolt ábrázolja.⁶¹ Erre utal a kezében tartott könyv mellett megjelenő „P” betű. (10. kép) Ugyanakkor az apostolok sora nem folytatódik a szentély keleti oldalán, tehát az északi falat is beleszámítva mindössze 10 apostol képe kaphatott helyet a falakon, míg a hiányzó két apostol képét feltehetően máshol festették meg.

⁶⁰ TOMBOR 1960. 83.

⁶¹ PROKOP-KUŠNĚROVÁ-DEHLAW-BALEGA (CD)

8. kép: A szentély déli fala (részlet)

9. kép: A szentély déli fala (részlet)

E sáv fölött tovább folytatódott a szentély díszítése. Erre utal, hogy fölöttük egy, jeleneteket elválasztó díszítő sáv jelenik meg ismét. Az apostolok fölött húzódó egyszerű vonal, másrészt az előbb említett első apostol felett elkezdődő, eredetileg valószínűleg az egész boltíven végigfutó „serpentin”, a csavarodó szalag keretmotívuma egyaránt ezt sugallja. A szentély északi falán a délihez képest jóval rosszabb állapotban maradtak fenn a falképek, csak nagyon kevés töredéket lehet kivenni. Az azonban bizonyos, hogy itt is hasonló jellegű képkompozíció húzódott egykor.

A képekben jelentős károkat okozott az arcok vonalában a villanyvezeték kiépítésekor végighúzott Bergmann-cső, amelynek következtében az arcvonások is megsemmisültek. Így ma már nem lehet megállapítani, hogy azok mennyire tükröztek egyénies vagy épp sematikus vonásokat. A szentély északi és déli falán megjelenő apostolalakok karéjos keretezése, illetve az alattuk futó faliszőnyeget idéző díszítés az esztergomi palotakápolna freskóival mutat hasonlóságot.⁶² (11. kép)

10. kép: Rakacaszend, Péter apostol

11. kép: Esztergom, Palotakápolna, apostol

⁶² H. VLADÁR 1999. 14.

Az alakok kidolgozása azonban itt jóval kezdetlegesebb. Ezt mutatja egyrészt az apostolokat körülvevő karéj kicsit aszimmetrikus, hosszanti tengely mentén való megnyúlása, másrészt az alakoknak a keretében belüli elhelyezése. A mester, bár feltehetően törekedett az esztergomi előképek követésére, mégsem sikerült megfelelően elhelyeznie a mezőben az apostolokat, Péter apostol glóriája már a keret alatt végződik, vagyis a centrikus elrendezés kevésbé vont meghatározó a festés során. Tehát míg a keret szélességében, addig az apostol alakját hosszában nyújtotta meg a festő. Ennek következtében az alakhoz képest nagy, üres, egy színű háttér ellensúlyozására az apostol kezében kiemelt könyvvel változtatott a megfogalmazáson.

12. kép: Karaszky, szentély és főoltár. Fotó: Thaler Tamás (Forrás: wikiwand.com)

13. kép: Kiéte, prófétamellkép karéjos keretezésben

Rakacszend közel található Gömör megyéhez, és az itt birtokos Bebek családdal valószínűleg szoros kapcsolatban állhattak a falut birtokló urak. Hasonló karéjos keretelési forma ugyanis Gömör megye számos templomában, így Ochtina és Gecelfalva azonos, feltételezhetően ferences szerzetesek által összeállított tematikát bemutató, valamint Hizsnyó, Karaszko (12. kép) és Rákos (13. kép) templomaiban jelenik meg.⁶³ Azonban ezekben a templomokban később és egy másfajta ikonográfiai program szerint alkalmazták a karéjos keretelést. Ochtina, Gecelfalva, Hizsnyó, Kíéte (14. kép), Karaszko és egy közelebbi példa, az Abaúj megyei Vizsoly templomaiban a karéjos diadalív béléten, a próféták mellképeivel jelennek meg,⁶⁴ míg Rákos templomában, ahol szintén a prófétákat ábrázolják a karéjos keretelésben, nem a diadalív béléten, hanem a szentély falán vízszintes sorban, az álló apostolok sora felett láthatók.⁶⁵

Lényegre szorítkozó, szépen kidolgozott előadásmódjuk, a haj és a szakáll kidolgozása, valamint a kéz megformálása szintén szoros hasonlóságot mutat Esztergommal.⁶⁶ Ugyanakkor az álló apostolok motívuma is mind az öt templomra egységesen jellemző.

14. kép: Rákos, prófétamellképek

Rakacszenden azonban az Ószövetség megfestése kimaradt, helyette a szentély északi és déli falán körbefutó karéjos keretelésben az apostolok mellképei jelennek meg. A templom fennmaradt freskói arra utalnak, hogy a templom ikonográfiai programja csak az Újszövetségre épült, ami részben adódhat talán a templom méreteiből is, részben pedig az időben korábbi kifestésből, és Esztergommal feltételezhető szoros kapcsolatából, ahol szintén nem jelennek meg ószövetségi témák. Vagyis Rakacszenden és Esztergomban kimarad a diadalív béléten megjelenő ószövetségi prófétáknak az Újszövetséget jelentő szentélybe való bevezető szerepük,⁶⁷ ahol végbemegy Krisztus megtestesülése az oltárnál és kiteljesedése a szentély boltozatán megjelenő *Maiestas Domini* ábrázolásában. Itt az Újszövetség apostolai jelennek meg a karéjos keretelésben, ezek veszik át a próféták szerepét. Természetesen a próféták és az ószövetségi témák hiánya eredhet abból is, hogy a diadalív bélet nélkül választja el a szentélyt a hajótól, és annak csak egy külső, hajó felőli oldala van. Azonban rendszerint erre olyan ábrázolások kerültek, amelyek átmenetet képezhettek a templom két, a diadalív által elválasztott része között.⁶⁸ Tehát mint ószövetségi szentek, alakok, életükkel vagy cselekedetükkel előrevetítették az Újszövetséget.

⁶³ PROKOPP 2002. 42.

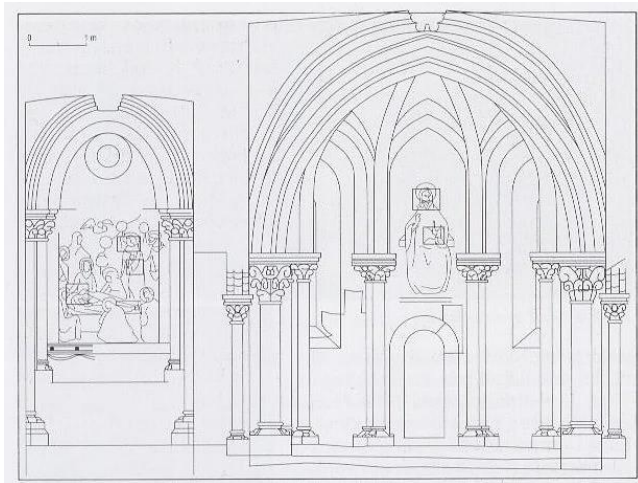
⁶⁴ AZ ELSŐ HÁROM A 15. SZÁZAD ELEJÉN, KARASZKÓ FRESKÓI AZ 1380-90-ES ÉVEKBEN KÉSZÜLTEK. PROKOPP 2002. 5–21.

⁶⁵ RÁKOS KIFESTÉSE KÖRÜLBELÜL KARASZKÓÉVAL EGY IDŐBEN TÖRTÉNT, AZ 1390-ES ÉVEKBEN. PROKOPP 2002. 5–21.

⁶⁶ PROKOPP 1969. 139.

⁶⁷ PROKOPP 2002. 17.

⁶⁸ ILYEN ÁTMENETI TÉMÁK MEGJELENNEK CSETNEK, HIZSNYÓ, KÍÉTE TEMPLOMAIBAN IS, AZ OKOS ÉS BALGA SZÜZEK ALAKJAIBAN, VAGY GECELFALVÁN, SZALONNÁN A PRÓFÉTÁK SZEMÉLYEI, CSERKÚTON PEDIG A HÓNAPOK. WEHLI 1987. 193.

15. kép: Esztergom, a palotakápolna szentélyének rekonstrukciós rajza

16. kép: Rimabréz, *Maiestas Domini*

Ennél a témánál is megfigyelhető azonban már az eltérés, az időbeli változás. Esztergomban a szentély főhelyén, a királyi trónus felett a fenséges Isten ábrázolásának két jelenete kapott helyet: egy szembe forduló szakállas Istenarc és egy nyitott Élet könyve.⁶⁹ (15. kép) Az 1300-as évek utolsó évtizedeiben kifestett karaszói, rimabrézói (16. kép) és rákosi (17. kép) templomban még szintén megjelenik a *Maiestas Domini*, azonban a 15. század elején díszített templomokban már csak az evangélisták, egyházatyák alakjai és szimbólumai tűnnek fel.

17. kép: Rákóczi, *Maiestas Domini*

18. kép: Hízsnyó, egyházatyák

Ugyanakkor szintén a 14. század végén festették ki Sűvete, Pelsőc és Rimabánya templomait, ahol viszont nem jelenik meg a *Maiestas Domini* ábrázolása.⁷⁰ A *Maiestas*-témának mint mandorlában trónoló Úrként való megjelenése az evangélista-szimbólumok körében az előző század során kialakult ábrázolásmódnak, témavilágnak a továbbhagyományozódása.⁷¹

⁶⁹ PROKOPP 2001. 9.

⁷⁰ PROKOPP 2002. 11–23.

⁷¹ TÓTH 1974. 68–69.

Ezt újította meg a 14. század utolsó negyedében az Itáliából érkező trecento művészete,⁷² amikor a trónoló, fenséges Úr már nem jelenik meg a boltozaton, hanem csak utalnak rá, mint Gecelfalva, Ochtina és Hiznyó (18. kép) szentélyeiben.⁷³ A keresztboltozat boltcikkelyeiben ugyanis próféták, evangélisták és egyházatyák jelennek csak meg, alattuk az Újszövetség oszlopaival, az álló apostolok sorával, a bélieten pedig az átmenetet jelentő prófétákkal. A fenségesen trónoló Úrra pedig csak ezek a jelenetek utalnak.⁷⁴ Ez a kompozíció közvetlenül kapcsolódik az itáliai trecentóhoz, jelentése a nyugati egyházszakadás idejére nyúlik vissza: a római pápához való hűséget hirdették vele a kegyurak.⁷⁵

Valószínűleg itt, Rakacaszenden is a szentély boltozatán a trónoló Krisztus képe kapott helyet – Csécs templomához hasonlóan,⁷⁶ (19. kép), ahol szintén a dongaboltozat felső részén jelenik meg, amely szorosan összekapcsolódik a szentély keleti falán, az ablak bal oldalán feltételezett – a később bemutatandó – Szent Mihály-ábrázolással, mint az Utolsó ítélet-ábrázolások egyik jelentős csoportjával. Szent Mihály, a lélekmérő főangyal az ítéletnek az elhunytakat pártfogoló megvalósítójának önálló megfestése az Utolsó ítélet-témából szakadt ki,⁷⁷ amelynek ábrázolására itt nem volt elég hely.

19. kép: Csécs, dongaboltozatos szentély közepén a Maiestas Domini ábrázolásával
(Forrás: <https://dromedar.zoznam.sk>)

⁷² A XIV. századi itáliai festészetben általános szokás volt a szentély főfalán vagy az oltár feletti boltozaton a Maiestas Domini témájának ábrázolása. WEHLI 1987. 193.

⁷³ PROKOPP 2002. 11-23.

⁷⁴ WEHLI, 1987. 191.

⁷⁵ PROKOPP 2002. 16.

⁷⁶ A 14. század elején kifestett Csécsen azonban ikonográfiailag a szentély falán a passió-jelenetek vonulnak végig, a bélieten pedig medallionban a próféták és Isten báránya. Ugyanakkor hasonló következtetésre jutott Pálóczy-Horváth András is. PÁLÓCZY-HORVÁTH 1984. 129.

⁷⁷ WEHLI 1987. 191.

A szentély keleti fala

A szentély keleti falán fennmaradt freskótöredéken a kor divatja szerint felemás színű harisnyát viselő alak két lába látszik, csípőtől lefelé. (20. kép) Az alak – a korabeli ikonográfiából és abból kiindulva, hogy a szentély legszembetűnőbb helyén nem ábrázoltak világi személyeket – csak olyan szent lehet, aki lovagszentként jelent meg az ábrázolásokon. Az eddigi megállapítások szerint ezért itt Szent György, míg az ablak másik oldalán Szent Mihály lehetett.⁷⁸

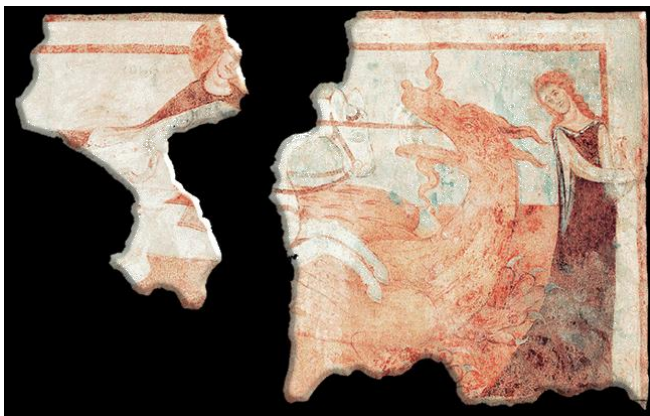
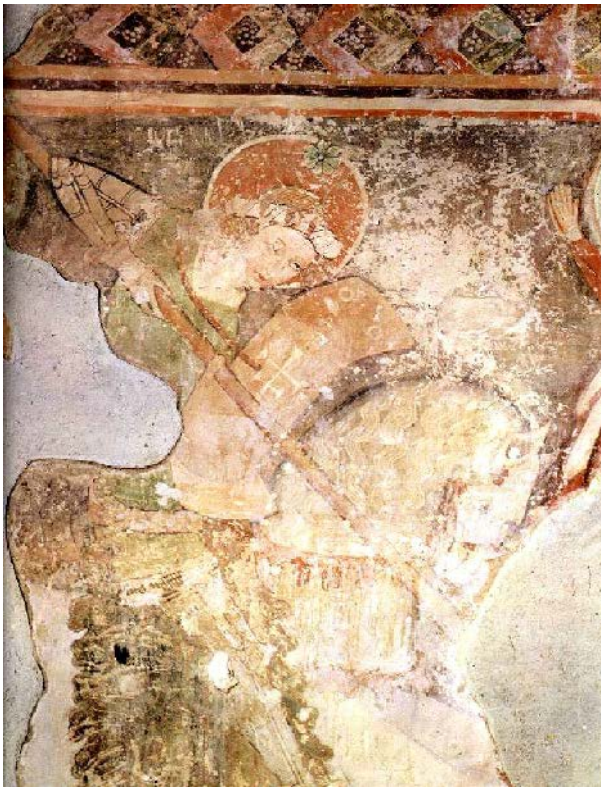
Azonban Szent Györgyöt szinte minden esetben lovon, a sárkány legyőzése közben ábrázolták. Szintén nehezíti az azonosítást, hogy a freskótöredéken Szent Györgynek egyetlen attribútumát sem lehet felfedezni.

20. kép: Rakacaszend,
Szent György

⁷⁸ PROKOP-KUŠNĚROVÁ-DEHLAW-BALEGA (CD)

A gömöri iskola területén levő templomok közül két templomban, Rimabányán, Szentsimonban (21. kép), valamint Vizsolyban (22. kép) ábrázolták Szent Györgyöt, amint épp legyőzi lándzsájával a sárkányt, lovon ülve.

21–22. kép: Szent György Szentsimonban és Vizsolyban

23. kép: Ócsa, Szent György

Egyetlen álló Szent György-ábrázolás ma csak Ócsa (23. kép) volt premontrei templomában található, amely a 13. század utolsó negyedében készült, azonban a lábánál ott van a pajzsa, mint egyik jelképe.⁷⁹ Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Rakacaszend templomában megjelenő Szent György az alatta látható architektonikus és szőnyegmotívum azonossága alapján az apostolokkal egy időben készült. Kidolgozottsága egy esztergomi vagy itáliai iskolázottságú mester hatását hirdeti. A kép körüli szegélyornamentika megfestésére is nagyon ügyelt festője, amelyet annak bonyolultsága is mutat. Háttérként egy vörös alapon élére állított négyzetekből kirajzolódó hálózatos díszítés jelenik meg – talán egy szobabelső hangulatát és az azt díszítő szőnyeget idézve fel.

⁷⁹ TÓTH 1974. 165.

A diadalív déli oldala

Jobb állapotban maradt fenn a diadalív déli oldalát díszítő püspökszent alakja, (24. kép) amelyet Pintér Attila szerint a 14-15. század fordulóján festettek.⁸⁰ Kétsoros „ruban plissé” keretben jelenik meg, két-oldalt és felül összetett hálózatos keretdíszsel, amely fehér körök és négyzetek váltakozásából épül fel, megszakítva—az egész keretet kitöltő—háromkörös díszítőmotívummal. Egy fiatalnak látszó, jobb karját áldó mozdulattal felemelő püspök tűnik fel előttünk egyházi öltözékben. Bal karjában—melyet a mester egy természetellenesen kicsavart pózban festett meg—tartja püspöki pásztorbotját.

Hasonló püspökszent látható például Szmrecsányban, (25. kép) szintén a diadalív hajó felőli oldalán, a déli falmezőn. A két kép közel egy időben készülhetett: Radocsay Dénes az 1400 körüli időre helyezi a szmrecsányi festését.⁸¹ Több hasonlóság is felfedezhető a két szent között: a fehér kesztyűs kéz és a karok beállítása, vagy a két ujjal történő áldó mozdulat, amelyek azonban a püspökszentek ikonográfiai szabályaira utalnak mindössze, nem lehet ennél szorosabb azonosságot feltételezni. Ezt tükrözi az is, hogy a szmrecsányi sokkal jobban kidolgozott, míg a rakacaszendi egy kezdetlegesebb, kevésbé ügyes mester keze munkája. Az emberi test ilyen fokú aránytalanságával, sőt azzal a móddal is teljesen ellentétes, ahogy Szent György alakját megfestették. Ez utóbbi arányossága, az előrelépő jobb láb és naturalisztikus kidolgozottsága, a vádli érzékeltetése egy teljesen más, már a reneszánsz előszelét hirdető stílust képvisel: itt már érezni lehet, hogy a testsúly a jobb lábra nehezedik.

24. kép: Rakacaszend, püspökszent

25. kép: Szmrecsán, püspökszent

⁸⁰ PROKOPP 1999. 14.⁸¹ RADOCSAY 1977. 170.

Valószínűsíthető, hogy a püspökszent nem egykorú a templom többi freskójával. A falkutatások szerint később készült, mint az apostolok és Szent György freskói.⁸² A püspökszent megfestésében a teljes síkszerűség uralkodik a Szent György alakjának térbeliségével⁸³ ellentétben, bár a mester itt is törekedett a háttér érzékeltetésére, amely azonban erőteljesebb a szmrecsányin. Ez a háttér azonban mára annyira megkopott, hogy csak nyomokban lehet kivenni, milyen festés jelent meg a háta mögött. Ugyanígy a színekben is mutatkozik eltérés. Többet mondana azonban, ha a szentély falán látható Szent Györgynek nemcsak a felsőteste látszana és összehasonlítható lenne azok arcvonása.

A hajó diadalív feletti falszakasza

A diadalív hajó felőli oldalán, a diadalív felső részén látható az utolsó freskótöredék: egy mondaszalagot tartó két kar árulja el, mely téma kaphatott itt helyet. A mondaszalagon levő első szavak – AVE MARIA GRATIA PLENA... – alapján a jelenet az Angyali üdvözlést ábrázolhatta. (26. kép) Azt az eseményt örökítette meg a mester, amikor Gabriel arkangyal köszönti Máriát – aki a diadalív közepén helyezkedett el – és közli vele, hogy ő lesz a Messiás anyja. Mellette Mária jobb oldalán ott a kiseded. Mindebből mára csak az angyal két karja a kezében tartott mondaszalaggal és a szárnya látható. Mária alakja még ennél is nehezebben értelmezhető töredékessége miatt. Leginkább csak az utal arra, hogy a diadalív csúcsán őt jelenítette meg a mester, hogy az angyal kezében tartott szalagon az Üdvözlégy Mária első pár szava olvasható, erre fordul Gábriel arkangyal és maga az is, hogy a legfontosabb helyre az ikonográfia szerint ő kerülhetett. Neki is csak a két karja látszik, amint jobbra kinyúlik a kiseded felé.

26. kép: Rakacaszend, Angyali üdvözlés

Mária bal oldalán a boltozat belső ívén futóhoz hasonló „serpentin” keretdísz stílusbeli hasonlóságot mutat a két jelenet megfestése között. Szokatlan ábrázolásmódra utal, hogy Máriának csak a felsőteste látszik.

⁸² H. VLADÁR 1999. 14.

⁸³ Már a freskók alatt futó architektonikus elemek is ezt a térbeliséget sugározzák.

Az ún. gömöri iskola területén, valamint szélesebb környékén számos templomban⁸⁴ jelenik meg az *Annuntiatio* jelenete, azonban egyikkel sem lehet párhuzamba állítani a téma rakacaszendi megfogalmazását. Egyedül elhelyezése az, amely megegyezik Kiéte, Karaszko és Maconka Angyali üdvözlésével.

A megmaradt részletek alapján feltételezhető, hogy a templom jelentős része freskókkal díszített lehetett. Számos töredék maradt fenn a szentély keleti falába vágott rézsűs ablakai, valamint a hajó déli falán és ablakai körül. Ugyanakkor itt is nyilvánvaló, hogy a templom kifestésénél Rakacaszenden is a szentélyre fordítottak nagyobb figyelmet, ahol az istentisztelet bemutatása és a miséhez kapcsolódó szakrális tevékenységek zajlottak. A cél mindig Isten dicsőítése volt azáltal, hogy az ember a javát adja annak, amivel bír. Ezért lett mindig a szentély a templom legdíszesebb, legpompásabb része.⁸⁵

A gömöri iskola

A történeti Magyarország egyik jelentős, gazdaságilag fejlett régiója volt a Gömör-Szepesi Érchegeység által kijelölt terület, és az ott elhelyezkedő megyék. Bányászati, ipari lehetőségei, illetve kézműves-kereskedelmi jellege révén az egyik leggazdagabb régiójává vált a 13–14. századra, ahova a környező megyékből számos etnikum betelepült. Ebben meghatározó szerepet játszott a Bebek és Csetneki család, akik telepítő munkájuk révén több mint 20 új falu létesült.⁸⁶

Ezen gazdasági alapokon a 13. századot követő két évszázadban olyan kulturális fejlődés ment végbe, amelynek legszebb emlékeivé váltak a templomok falán megjelenő freskók, amelyek, mint az ún. gömöri iskola alkotásai születtek meg. A korszak egyik legjelentősebb, a környező régióra nagy hatást gyakorló művészeti irányzataként lehet erre az iskolára tekinteni. A 13. század végétől bontakozik ki a középkori freskófestészet ezen jellegzetes regionális irányzata, amely a 15. század végéig hatással volt a környező vármegyék művészetére is.

Bár ikonográfia, illetve a freskók készítése alapján számos párhuzamot lehet vonni a gömöri iskolának nevezett regionális képzőművészeti tendenciákkal, azoktól mégis számos részletében különböznek a rakacaszendi freskók. A freskók egy teljesen eltérő stílust képviselnek, egyedülállóak, így lényegében nem hasonlíthatók össze a gömöri iskola templomainak freskóival. Egyrészt az Esztergommal való szoros kapcsolatuk miatt, amit a kifestés ideje is tükröz: nem sokkal azok elkészülte után festették, még a gömöri templomok falképei előtt. Másrészt itt még nem jelennek meg az ószövetségi témák és a próféták sem. Egy összetett, kidolgozott kompozíciót mutatnak be a falakon, egy olyan stílust tárva a néző szeme elé, amely csak Esztergomban volt látható. Vagyis Rakacaszend művészete mintegy megelőlegezi a pár évtized múlva önálló útjára induló gömöri iskola stílusát – az Esztergom és az iskola között húzható fejlődési vonal egy középső láncszemének tekinthetők ezáltal a templom freskói.

⁸⁴ Például Kiete, Karaszko, Hizsnyó, Gecelfalva, vagy Magyarországon Maconka, Vizsoly templomaiban jelenik meg. PROKOPP 2002. 11–23.

⁸⁵ DOBOSSY 1993. 17.

⁸⁶ Ezen betelepítések során létesült például a Gömöri iskola szempontjából megemlítendő Gecelfalva, a Bebek pelsőci uradalmán. GYÖRFFY 1987. 498.

A freskók készítésének ideje

A második templom falképei a gótika idejéből származnak.⁸⁷ Egyenes záródású szentélyének falait és a szentély diadalívét díszítő falképek készítési idejét a restaurálás idején 14. század első felére⁸⁸ helyezték. Egy később megfogalmazott nézet szerint viszont a 14. század közepén és a 14-15. század fordulóján készülhettek.⁸⁹ Nem maradtak fenn azonban olyan iratok, amelyek alapján biztosan meg lehet állapítani, mely család díszítette a templomot freskókkal. Az esztergomi palotakápolna freskóival való stílusbeli hasonlósága alapján falképekkel való díszítése nem történhetett meg hamarabb, mint az esztergomi kápolna második kifestése, amely a kutatás általánosan elfogadott álláspontja szerint Telegdi Csanád érsek (1330–1349) idején készült 1340 körül⁹⁰, aki az itáliai trecento egy jeles művészt bízta meg azzal.⁹¹ Vagyis a templom tulajdonosai az elsők között kezdték el az esztergomi és budai művészetet közvetítő udvari művészet új stílusát követni.

Ugyanakkor itt fontos megjegyezni, hogy Károly Róbert 1327-ben adta ki azt a bányarendelést, amely a következő száz év templomfestészetére nagy hatást gyakorolt azáltal, hogy fellendült Gömör megye gazdasága és társadalma. A freskók készítési idején már ennek a gazdasági hatásai is érezhetőek voltak a gömöri iskola festészetében.

Rakacszenden a templom gazdag kifestésének azonban nem ezek voltak az elindítói, hanem sokkal inkább a család reprezentatív törekvései, a királyi udvar példájának követése.⁹² És bár az új birtokos Kovácsi családról nem sokat lehet tudni, nagyhatalmú északi szomszédairól, a Csetneki-Bebek családról annál több maradt fenn. Számos templom és azok freskói bizonyítják vagyonságukat és az udvarral való állandó kapcsolatukat.⁹³ Azonban templomaikat csak a 14. század második felétől kezdik el freskókkal díszíteni, így feltételezhető, hogy az ő hatásuk is elősegítette a rakacszendi képek elkészülését.

A rakacszendi freskók jelentősége

A szentély keleti falán szereplő szent és az apostolok karéjos keretezése és stílusbeli hasonlósága az esztergomi palotakápolnával számost kérdést felvet. Rakacszend nem az országos politikai élethez szoros kapcsolódó család birtoka lett, miután a Thekusok tulajdonából a Kovácsiak kezére került. A település elzártsága, távoli elhelyezkedése sem indokolja annak gazdag díszítését. Nehéz meghatározni, hogy kerülhetett Rakacszendre, egy távoli falusi templomba olyan mester, aki láthatóan ismerte az esztergomi ikonográfiát. A környéken egyetlen templom kifestése sem tud felmutatni olyan formavilágot és kidolgozottságot, mint ami itt megjelenik a falakon, figyelembe véve, hogy az esztergomi hatást tükröző rákosi és ochtina apostolképek is később készültek.⁹⁴ Egyedül ez a templom követi majdnem teljes hűséggel az esztergomi mintaképet. Ez megnyilvánul abban is, hogy Rakacszenden szintén a szentélyben jelennek meg az apostolok karéjos keretezésben, amely a többi templomnál más ikonográfia szerint van megfestve. A később készült falképeknél ugyanis a karéjos keretezés a legtöbb templomban a főként próféták ábrázolásával és annak a diadalív bélletére való kerülésével kapcsolódik össze, míg az apostolok a szentély falán egymás mellett állva, teljes alakjukban jelennek meg. Szoros hasonlóságot mutat Esztergommal a festett függönymotívum is, bár ez a középkori templomdíszítés egy általánosan elterjedt elemének tekinthető, eredete még a templomban ténylegesen felakasztott szőnyegekhez vezethető vissza.

⁸⁷ Csak feltételezni lehet, hogy első, román kori temploma is freskókkal volt díszítve, amit néhány apró festett vakolatredék tud csak alátámasztani, amik a romok közül kerültek elő. PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975. 149.

⁸⁸ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1975. 149.

⁸⁹ H. VLADÁR 1999. 14., Pintér Attila megállapításaira támaszkodva.

⁹⁰ RADOCSAY 1977. 131.

⁹¹ PROKOPP 2001. 7.

⁹² Bár ekkor a királyi udvar már nem Esztergomban székelt, annak a művészetre gyakorolt hatása még nagyon sokáig érződött az egyes területek helyi törekvéseiben.

⁹³ A 14. század második felétől "Bebek István 1360-69 között országbíró, Bebek Imre 1379-82-ben horvát-dalmát bán, majd országbíró s erdélyi vajda. Bebek II. György 1361-89 között a királyné tárnokmestere...". PROKOPP 1969. 128–129.

⁹⁴ PROKOPP 2002. 11–23.

Ha a szentély többi motívumában ilyen hűen követte Esztergomot, akkor ezen hasonlóságok alapján természetesnek tűnik az a feltevés is, hogy itt is a *Maiestas Domini* témát ábrázolták a szentély boltozatán.

Míg az Örsúr-nembéliek Szalonnán építették ki birtokközpontjukat nemzetségi temetkezési helyként határozva meg a szalonnai körtemplom elsődleges szerepét, és építették fel mellette első udvarházukat, a Thekus család is ezt a települést választotta székhelyként. Mindkét, egymást váltó család, bár Rakacaszend fejlődéséhez is hozzájárultak, a templom építésével, majd bővítésével, nem jelent meg birtokpolitikájukban központi településként. A 14. században felemelkedő Kovácsi család számára azonban az ekkor már kettős templommal rendelkező Rakacaszend jelentős értékkel bírt.

A freskóknak gazdagságára az új birtokos nemesi család birtokszerző tevékenységében kell a magyarázatot keresni. Mint a 13. század végén, 14. század elején birtokait új falvakkal gyarapító család esetében feltételezhető, hogy a Bebek családdal való kapcsolat, a Bebek által a szomszédos Gömör megyében birtokolt falvak templomaiban megjelenő freskók, valamint mindaz, amit a Thekus család feje mint követ az ország meghatározó központjaiban látott, jelentős hatást gyakoroltak nemzetségi templomaik díszítésére. Ugyanakkor a Kovácsi család által korábban birtokolt falvakban nem épült templom, így Rakacaszend mint birtokközpont, nemzetségi temetkezési hely reprezentatív helyszínné vált, ahol mecénási tevékenységük révén, a korszak „trendjét” követve igyekeztek olyan szakrális épületet létrehozni, amely politikai szerepük erősödését reprezentálja. Ahogy a Csetneki és Bebek családok nemzetségi templomai mintaképül szolgáltak számos, a régióban élő család számára,⁹⁵ köztük a Kovácsi-család is.

*

A tanulmányban szereplő helységek⁹⁶

<i>Középkori név</i>	<i>Jelenkori név</i>
Abod (Borsod m.)	Abod (B.-A.-Z. megye)
Ács (Komárom m.)	Ács (Komárom-Esztergom megye)
Barakony (Torna m.)	Tornabarakony (B.-A.-Z. megye)
Beretke (Baratka) (Bars m.)	Bretka (Szlovákia)
Borsa (Borsi) (Zemplén m.)	Borša (Szlovákia)
Bikk (Borsod m.)	Nemesbikk (B.-A.-Z. megye)
Csécs (Abaúj m.)	Ččejevce (Szlovákia)
Cserkút (Baranya m.)	Cserkút (Baranya megye)
Csetnek (Gömör m.)	Štítník (Szlovákia)
Daróc (Borsod m.)	Tibolddaróc (B.-A.-Z. megye)
Eszterce (Bars m.)	Orthanky (Szlovákia)
Esztergom (Esztergom m.)	Esztergom (Komárom-Esztergom megye)
Felsődörgicse (Zala m.)	Felsődörgicse (Zala m.)
Felsőörs (Zala m.)	Felsőörs (Veszprém megye)
Gecelfalva (Gömör m.)	Kocel'ovce (Szlovákia)
Gellértegyháza (Békés m.)	Gellértegyháza (Békés megye)
Gercse (Pest m.)	Budapest II. kerület
Geszt (Borsod m.)	Borsodgeszt (B.-A.-Z. megye)
Gyulakeszi	Gyulakeszi (Veszprém megye)
Hangony (Gömör m.)	Hangony (B.-A.-Z. megye)
Hidegség (Sopron m.)	Hidegség (Győr-Sopron-Moson megye)
Hizsnyóvíz (Gömör m.)	Chyžné (Szlovákia)
Illés (Hont m.)	Ilja (Szlovákia)

⁹⁵ KUŠNĚROVÁ–TÖKÖLY 2008. 45.

⁹⁶ Radocsay Dénes táblázata, Lelkes György Magyar helységnév-azonosító szótára, illetve Kušnierová Edita és Tökölly Gábor tanulmánya alapján. RADOCSEY 1977; LELKES 1998; KUŠNĚROVÁ–TÖKÖLY 2008.

Kács (Borsod m.)	Kács (B.-A.-Z. megye)
Karaszko (Gömör m.)	Kraskovo (Szlovákia)
Keszthely (Zala m.)	Keszthely (Zala m.)
Kiéte (Gömör m.)	Kyjatice (Szlovákia)
Nagykolos	Klížske Hradište (Szlovákia)
Kolon (Nyitra m.)	Kolíňany (Szlovákia)
Kövi (Gömör m.)	Kameňany (Szlovákia)
Lak (Borsod m.)	Lak (B.-A.-Z. megye)
Maconka (Heves m.)	Maconka (Heves megye)
Ochtina (Gömör m.) 1899-től: Martonháza	Ochtiná (Szlovákia)
Martonyi (Borsod m.)	Martonyi (B.-A.-Z. megye)
Nádasd (Liptó)	Trstené (Szlovákia)
Ócsa (Pest m.)	Ócsa (Pest-Pilis-Solt-megye)
Oszlár (Borsod m.)	Oszlár (B.-A.-Z. megye)
Örös (Borsod m.)	Sajóörös (B.-A.-Z. megye)
Öskü (Veszprém m.)	Öskü (Veszprém megye)
Párutca (Nyitra m.)	Nitra-Párovce (Szlovákia)
Pelsőc (Gömör m.)	Plesivec (Szlovákia)
Rakaca (Borsod m.)	Rakaca (B.-A.-Z. megye)
Rakacaszend (Borsod m.)	Rakacaszend (B.-A.-Z. megye)
Rákos (Gömör m.)	Rákoš (Szlovákia)
Restér (Gömör m.)	Roštár (Szlovákia)
Rimabánya (Hont m.)	Rimavská Baňa (Szlovákia)
Rimabrézó (Hont m.)	Rimavské Brezovo (Szlovákia)
Rudabánya (Borsod m.)	Rudabánya (B.-A.-Z. megye)
Sopronhorpács (Sopron m.)	Sopronhorpács (Győr-Sopron-Moson megye)
Süvete (Gömör m.)	Šivetice (Szlovákia)
Szalonna (Borsod m.)	Szalonna (B.-A.-Z. megye)
Szentjakab (Torna m.)	Tornaszentjakab (B.-A.-Z. megye)
Szilice (Torna m.)	Szilice (B.-A.-Z. megye)
Szmrecsány (Liptó m.)	Smrecany (Szlovákia)
Szóreg (Csanád m.)	Szeged-Szóreg (Szeged-Csanád megye)
Szentmária/Tarnaszentmária (Heves m.)	Tarnaszentmária (Heves megye)
Szentandrás/Tornaszentandrás (Torna m.)	Szentandrás/Tornaszentandrás (B.-A.-Z. megye)
Újvásár (Gömör m.)	Rybník (Szlovákia)
Vámos (Borsod m.)	Sajóvámos (B.-A.-Z. megye)
Váralja (Borsod m.)	Kács (B.-A.-Z. megye)
Vizsoly (Abaúj m.)	Vizsoly (B.-A.-Z. megye)
Vörösberény (Veszprém m.)	Balatonalmádi-Vörösberény (Veszprém megye)
Szántó (Zala m.)	Zalaszántó (Zala megye)
Zirc (Veszprém m.)	Zirc (Veszprém megye)
Zobordarázs (Nyitra m.)	Drazovce (Szlovákia)

Bibliográfia

DÉNES 1973

DÉNES György: Szalon na, feudális főúri szálláshely és kerek temploma. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 12. (1973) 65–86.

DÉNES 1983

DÉNES György: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1983

DOBOSSY 1993

DOBOSSY László: Templomok a magyarországi Gömörben. In: *Gömör Néprajza* 1993.

ÉRI–KRÁMER–SZENTLÉLEKY 1964

ÉRI István–GERŐNÉ KRÁMER Márta–SZENTLÉLEKY Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. In: *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 95–116.

GEREVICH 1931

GEREVICH Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest, 1931

Györffy 1987

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987

HOKKYNÉ SALLAY 1981

HOKKYNÉ SALLAY Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 20. (1981) 53–72.

H. VLADÁR 1999

H. VLADÁR Ágnes: *Rakacaszend, református templom*. Budapest, 1999 (*Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára* 608.)

H. VLADÁR 1978

H. VLADÁR Ágnes: Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása. *Műemlékvédelem* 22. (1978) 140–153.

HORVÁTH 1978

HORVÁTH Ferenc: Csengele középkori temploma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1976–77/1. 91–126.

JOÓ–RIBÁRI 1966

JOÓ Tibor–RIBÁRI Zoltán: Adalékok a rakacaszendi református templom történetéhez. *Műemlékvédelem* 10. (1966) 252–254.

KUŠNIEROVÁ–TÖKÖLY 2008

KUŠNIEROVÁ Edita–TÖKÖLY Gábor: Középkori falkép-festészet a gömöri bányavidéken. *Bányászattörténeti Közlemények* 6. (2008)/2. 44–63.

LELKES 1998

LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Talma, Baja, 1998

M. KOZÁK 1981

M. KOZÁK Éva: Régészeti kutatások a szalonnai református templomban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 20. (1981) 7–38.

MENCL 1937

MENCL, Vaclav: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha 1937

NAGY 1958

NAGY Emese: A középkori Gercse község temploma. *Budapest régiségei – A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve* XVIII. (1958) 543–564.

NAGY 1997

NAGY EMESE: A középkori Gercse község temploma. *Ökotáj* 2. (1997)/16–17.

Oszlár Község Örökségvédelmi Hatástanulmánya.

In: http://www.oszlar.hu/2018/_Oroksegvedelmi_hatastanulmany_Oszlar_.pdf

PATTANTYÚS 2002

PATTANTYÚS Manga: Falképek a történelmi Gömör megyéből. *Örökségvédelem* VI. (2002)/7–8. 5.

PÁLÓCZI–HORVÁTH 1975

PÁLÓCZI–HORVÁTH András: Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása. *Műemlékvédelem* 19. (1975) 146–150.

PÁLÓCZI–HORVÁTH 1984

PÁLÓCZI–HORVÁTH András: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* IV. (1984) 109–145.

PARÁDI 1982

PARÁDI Nándor: A kácsi középkori lakótorony. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 21. (1982.) 9–30.

PROKOPP 1969

PROKOPP Mária: Gömöri falképek a XIV. században. *Művészettörténeti Értesítő* (1969) 128–147.

PROKOPP 1987

PROKOPP Mária: Falfestészet. Az itáliai festészeti kapcsolatok és hagyományok továbbélése. In: *A magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 346–354., 595–606.

Prokopp 2001

Prokopp Mária: *Esztergom. A várkapolna és Vitéz János érsek studiólójának freskói*. Budapest, 2001 (*Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára*. 692. szám)

PROKOPP 2002

PROKOPP Mária: *Középkori freskók Gömörben*. Méry Ratio Kiadó, 2002

PROKOPP–KUSNIEVOVÁ–DEHLAW–BALEGA (CD)

PROKOPP Mária–Edita KUSNIEVOVÁ–FARBAKYNÉ DEKLAWA Lilla–Alexander BALEGA: *Középkori falképek Európa szívében* (CD). 2002

PUSZTAI 1999

PUSZTAI Ilona: *Vörösberény Református Templom*. Budapest, 1999 (*Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára*)

RADOCSAY 1954

RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954

RADOCSAY 1977

RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, Corvina Kiadó, 1977

SZABÓ 1938

SZABÓ Ferenc: *Borsod megye Árpád-kori templomai*. Miskolc, 1938

TIHANYIOVÁ 2018–2019

Monika Tihányiová: A Pelsőci Bebek család temetkezési helyei és síremlékei. *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 5. (2018–2019)/1–2. 130–144.

TOMBOR 1960

ROZVÁNYINÉ TOMBOR Ilona: A középkori magyarországi falfestés ornamentikája. *Művészettörténeti Értesítő* 9. (1960) 83–88.

TÓTH 1974

TÓTH Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974 (*Művészettörténeti Füzetek* 9.)

VALTER 1963

VALTER Ilona: Az ácsi református templom feltárása. *Archeológiai értesítő* 90. (1963) 282–289.

WEHLI 1987

WEHLI Tünde: Tematikai és ikonográfiai jelenségek. In: *A magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 181–215.